

Syndróm psychickej deprivácie u detí v rozvodovom a porozvodovom procese rodičov

Milada Harineková

Filozofická fakulta

Trnavská univerzita v Trnave

Abstrakt

Rozvod rodičov nepriaznivo determinuje vyvíjajúcu sa štruktúru osobnosti dieťaťa. Svedčí o tom dostatok publikovaných odkazov. Prezentujeme výsledky výskumu, v ktorom sme porovnávali deti rozvedených rodičov (RR) a deti z úplných rodín (UR) v sledovaných psychologických parametroch: emocionálna, sociálna, motivačná úroveň, školská výkonnosť. Počet detí z RR 126, kontrolná skupina UR 78, vo veku 8-14 rokov. Ukázali sa významné rozdiely u 60% detí znýchodnených RR- ako príznačné sme zistili: úzkosť, emocionálnu instabilitu, neistotu, napätie, dispozície k neurotizmu, problémové citové väzby k rodičom, frustračné tendencie, poruchy sociability, agresivnosť, impulzivnosť v správaní. Možno hovoriť o rozvodových poruchách osobnosti.

Súčasný a spoločenská konštelácia, žiaľ, nie sú žičlivé nerozlučiteľnosti manželstva, kresťanského nevynímajúc. Tolerancia voči rozvodom nesporne ovplyvňuje správanie manželských párov. Rozvodovosť sa hodnotí ako módný prvok, prijateľný už aj pri menších nedorozumeniach. Sporadické napätia, konflikty môžu vyvolať manželskú krízu. Kríza je taká epizóda v živote manželov, keď sa hromadia nežiadúce vonkajšie i vnútorné príčiny vytvárajúce stav ohrozenia. Prameňom krízy sú nereálne predstavy o partnerovi, o láske, manželstve, postupujúce opotrebovanie vzájomného vnímania, boj o moc, nevera, manželská zrada, podozrievavosť, stereotyp deštruktívnych hádok, delba práce v domácnosti, nedostatok spoločných záujmov, nehoda názorov na základné problémy, neschopnosť zabezpečiť hmotné záležitosti manželstva, neadekvátna intervencia rodičov manželskej dvojice. Rozhodujúca je forma ich riešenia, úroveň tolerance, tendencia k zmiereniu.

Deti citlivo vnímajú pretrvávajúci rodičovský konflikt pred rozvodom i po ňom. Strácajú istotu existencie rodinného zázemia. V tomto príspevku chceme poukázať na náročnosť životnej situácie, v ktorej sa deti rozvádajúcich rodičov ocitnú, a ako to môže ovplyvniť vývin ich osobnosti.

Detské prežívanie rozvodovej situácie rodičov a spôsob jej zvládania závisí od viacerých faktorov. Je to predovšetkým vek dieťaťa. V období 2 - 3 rokov reaguje na stratu úzkej citovej väzby viac neurotickými prejavmi strachu, neistoty, negativizmom, ale i deštruktívnymi tendenciami v správaní. V predškolskom a mladšom školskom veku sú to stavy emocionálnej lability, smútku, plaču, domnelého pocitu viny za to, čo sa v rodine deje. Okolo 9. - 10 r. a v dospievaní prevláda hnev na rodičov. Zodpovednosť pripisujú obom, niekedy obviňujú matku, inokedy otca. Často sú zlostné, negativistické, agresívne voči iným, ale často aj voči sebe.

Chlapci a dievčatá svoju roztrpčenosť v rozvodovej situácii rodičov, ale aj po jej odznení, prejavujú rozdielne. Pre chlapcov je charakteristická priamo prejavovaná neúcta, nepriateľstvo, agresivita orientovaná smerom von, vo vzťahu k okoliu. Dievčatá majú tendenciu svoje negatívne emócie obracať smerom do seba, dovnútra, proti sebe. Ťažkosti

dievčat akoby vrcholili tesne pred rozvodom, u chlapcov následne po rozvode (Krýslová, 2000).

Ohrozenie dieťaťa spôsobuje aj dlhodobé pretrvávajúce rodičovského konfliktu, jeho vysoká stresovosť, neprimeraný a necitlivý prístup rodičov, ktorí ho vŕhajú do svojich konfliktov.

Ukončenie manželského vzťahu rozvodom nemožno chápať ako jeho jednoduché prerušenie a vymiznutie, ale skôr ako postupné vyhasínanie, ako citovú a sociálnu transformáciu, ktorá môže byť pomalá a veľmi ťažká. Skúsenosť potvrdzuje, že vo väčšine rozvedených manželstiev pokračuje atmosféra plná napätia, stresu, ktorá sa formálne prejavuje často v opakovaných súdnych pojednávaniach o určenie styku s dieťaťom, v súdnych sporoch o výživné, o majetok apod. Dieťa je opakovane na vyšetreniach u súdnych znalcov; je ťažko frustrované, ak sa má vyjadrovať ku komu prejavuje väčšiu príchylnosť, koho z rodičov si viac váži, s kým by chcelo žiť. Je známe, že dieťa je často akýmsi prostredníkom, cez ktorého si rodičia vybavujú svoje účty.

Do celkového obrazu frustrujúcich a stresových okolností, ktoré na dieťa v rozvodovom procese rodičov doliehajú; sa včleňuje aj nebezpečie narušenia vzťahov v širšom príbuzenskom spoločenstve. Vzťahy dieťaťa v širšej rodine, k starým rodičom, tetám, strýkom a iným členom rodiny sú preň často užitočné, prínosné. Rozvodom rodičov sa veľmi často rušia tieto vnútorodinné väzby, ktoré dieťa potrebuje pre svoju identifikáciu s dospelými, stráca sa zázemie spolupatričnosti; pohody, ktoré znamenalo preň pocit istoty a bezpečia. Starí rodičia sa často po rozvode svojich detí znepriatelili, navzájom sa osočujú, obviňujú a prestanú v dôsledku toho aj akceptovať dieťa, s ktorým ich spájali pozitívne citové vzťahy. Stáva sa, že ho majú radi naďalej, chcú sa s ním stretávať, ale jeden z rozvedených rodičov im to neumožní.

Vstup nového partnera matky či partnerky otca do života dieťaťa môže pôsobiť ako stres. Často je nútené k tomu, aby prejavilo pri stretnutí s nimi sympatiu a ústretovosť, ktorú necíti, prípadne sŕpieť záujem a pozornosť z ich strany, o ktorú nestojí a niekedy vyvoláva jeho odpor. To dieťa vedie k chaotickému chápaniu sveta, ľudských vzťahov a hodnôt. Dieťa vie ťažko posúdiť, kto je dobrý a kto zlý, kto je spravodlivý a kto nie, kto ho vlastne má naozaj rád. Takáto neistota znižuje jeho sebavedomie a dôveru k ľuďom v jeho okolí (Dytrych, 1999 s. 211).

V publikovaných štúdiách Dunovského (1999), Trnkových (1974) a iných vyznieva znevýhodnenie dieťaťa rozvedených rodičov, spravidla pesimisticky vo vzťahu k vývinu jeho osobnosti. Deti rozvedených rodičov možno považovať za citlivých indikátorov rodinnej patológie. Bývajú sprostredkovateľmi, vyjednávateľmi akýmisi koalíčnymi dôverníkmi alebo zbraňami jedných proti druhým, náhradnými objektami, rivalmi ale i sudcami vlastných rodičov. Za týchto okolností je uspokojovanie základných psychických potrieb dieťaťa (lásky, istoty, bezpečia, prináležitosti k niekomu, zmysluplného prostredia, akceptovania seba) značne obmedzené a vyvoláva stav psychickej deprivácie, evidentnej najmä v emotívite, sociabilite, motivačnej štruktúre a v sebarealizačných tendenciách. Z toho sme vychádzali pri koncepcii výskumu s cieľom overiť, do akej miery môže rozvod rodičov, chápaný ako sociálne a psychologické znevýhodnenie dieťaťa, determinovať vývin jeho psychickej štruktúry a správania (Harineková, 2003).

Výskumnú vzorku tvorili deti rozvedených rodičov, /RR/ zverené do starostlivosti matky, v počte 126, vo veku 8 - 14 r. Pre porovnanie sme náhodne vybrali 78 detí ako kontrolnú skupinu, /KS/ z úplných rodín. Využili sme metodické možnosti skupinového vyšetrenia detí adekvátnymi psychodiagnostickými metódami a spoluprácu učiteľov. Uvádzame niektoré porovnateľné výsledky:

Deti rozvedených rodičov /RR/ v porovnaní s kontrolnou skupinou /KS/ sa štatisticky významne (na hladine 0,01) javia ako disponovanejšie k neurotickým reakciám, ktorých obsah má psychastenné, úzkostné a depresívne, ale aj asociálne znaky. Osobnú a spoločenskú začlenenosť, vpravenosť, hodnotenú testom sociálnej adjustovanosti, sme odstupňovali podľa zistených výsledkov do troch stupňov - veľmi dobrú, priemernú a nízku, (problematickú). Ukazujú sa evidentné rozdiely v percentuálnom rozložení detí oboch skupín. Veľmi dobre včlenených, adaptovaných vo svojom sociálnom prostredí je 13 % detí RR, kým v KS je to 26 %. Priemerne adaptovaných je 47% detí RR a 67 % v KS. Znepokojujúci je zistený výskyt problematickej sociálnej vpravenosti, kde deti RR tvoria 40 %, kým deti z úplných rodín len 7%. Komponenty tohoto nepriaznivého hodnotenia tvoria: utiahnuté správanie, neurotické symptómy, verbálna a fyzická agresia, znížený sebacit, sebaistota, bojajlivosť, nedisciplinovanosť, bitkárstvo.

Na viacpoložkovej hodnotiacej škále správania sa v rozsahu piatich stupňov (od veľmi prijateľného, dobrého, až po vyslovene zlé, nežiadúce), mal učiteľ posúdiť vlastnosti dieťaťa, jeho postoje, reakcie, predpoklady školskej úspešnosti, sociálnu pozíciu v skupine, ašpiračnú úroveň apod. Deti KS vysoko skórujú na 1. a 2. stupni, kým deti RR kulminujú na treťom, ale percento hodnotených 4. a 5. st. je významne vyššie ako v KS /18-19 % ku 2-3%.

Ukázalo sa, presvedčivo nepriaznivé hodnotenie detí RR v porovnaní s deťmi v KS. Pokiaľ do 1. a 2. stupňa hodnotenia bolo zaradených 87% detí KS, deti RR len 35%. Do 3. stupňa hodnotenia sa zaradilo 5% z KS ale až 30% z RR. Zreteľahodné je porovnanie na 4. a 5. stupni 2% - 3% detí z KS ku 18% - 19% detí RR.

Spomenieme len niektoré položky škály, ktoré sú v porovnaní s KS významne nižšie na hladine 0,01 - 0,05 v neprospech detí RR: celkové zaradenie dieťaťa podľa správania a prospechu, osobné výkonové tempo, koncentrácia pozornosti, samostatnosť, disciplinovanosť, spoločnosť. Ak to vyjadríme v číselných vzťahoch, tak požiadavkami školy sa prispôsobuje 40% KS a len 14% RR. Dobrý systém; presnosť a dôslednosť v práci pripisuje učiteľ 97% žiakom KS a len 12% deťom RR. Medzi prospechovo výborných a veľmi dobrých patrí 55% z KS a len 16% RR. Snaha vyniknúť a vyššia ašpiračná úroveň je evidentná u 44% v KS a len 17% RR. Spoločensky kladne prijímaných, obľúbených v triede je 51% z KS a len 11 % v skupine RR. Unik do choroby bol presvedčivou psychosomatickou reakciou u 24-och detí RR. Udávali bolesti hlavy, zažívacie ťažkosti, ranné zvracanie, tlak pri srdci, poruchy dýchania. Na pozadí týchto ťažkostí bola strata istoty, pretrvávajúce emocionálne napätie v deťoch samotných a v ich blízkom okolí, afektívna atmosféra v rodinách.

Individuálne psychologické vyšetrenia detí poskytujú obraz zložitých, ale aj patologických emocionálnych vzťahov. Pokiaľ u dievčat osamelých matiek prevláda negatívny alebo ambivalentný vzťah k otcovi, u chlapcov je k nemu kladný; spravidla sa nestotožňujú s názorom matky na otca. Idealizujú si ho a túžia po ňom. Sociálna deprivácia otcovskej, mužskej roly je u chlapcov výrazná (8 z 12-tich našich pacientov ochorelo preto, lebo už 2-3 mesiace márne čakalo na otcovu návštevu).

V psychickej štruktúre týchto detí dominovali: úzkosťnosť a úzkosťlivosť, emocionálna instabilita, problémové citové vzťahy k rodičom, neistota, napätie, patologická závislosť na matke (častejšie u dievčat), znížená tolerancia na záťažové situácie, frustračné tendencie, poruchy emotivity, sociability, sebavedomia, psychastenické, depresívne a hypochondrické symptómy. U chlapcov častejšia agresivnosť, paranoidné príznaky, nedôveryčivosť a impulzivnosť v správaní. Ich stupeň a frekvencia bola u týchto detí rozdielna do istej miery len tým, či sú napäté situácie v súvislosti s rozvodom akútne, alebo či je tam dlhší časový interval. Na vyššie uvedené symptómy sa nám vnucuje označenie ako syndróm rozvodovej deprivácie, rozvodovej neurózy postihnutých detí, alebo rozvodové poruchy osobnosti dieťaťa.

Realizovaný výskum je skromnou sondou do citlivej a závažnej spoločenskej problematiky. Jeho výsledky sú v mnohom podobné tým, ktoré uvádzajú vo svojich prácach aj iní autori, hoci sú staršieho dátá (Trnka, 1986). Dytrych (1999) sa odvoláva na výsledky rozsiahlejšieho výskumu, realizovanom na českých deťoch, v ktorom sa ukázalo, že dieťa z rozvedenej rodiny je hodnotené nielen učiteľkami ale aj svojimi matkami na 12 položkovej škále ako menej ambiciózne a menej svedomité, viac citlivé až precitlivé, viac dráždivé a nervózne a menej obľúbené v žiacom kolektíve. Je to teda obraz dieťaťa s neurotickými symptómami, ktoré môžu postupne vymiznúť úpravou rodinných pomerov, ale ktoré môžu tiež, manifestne či latentne narastať až do klinického obrazu niektorých z detských psychických porúch. Je nesporné, že deti rozvedených rodičov prežili a svojim spôsobom dlho prežívajú istú životnú krízu a jej dôsledky v mnohých pretrvávajú celý život.

Čo vidíme veľmi často, a čo býva predmetom naprosto chybných interpretácií, je znížená školská výkonnosť dieťaťa. Prejavuje sa v zhoršenom prospechu, napriek tomu, že dieťa predtým prospievalo dobre. Je to dané tým, že v dôsledku trvalého stresu sa objavuje v jeho psychike stále viac napätia a úzkosti. To vedie k zhoršeniu koncentrácie a opäť k zhoršenému školskému výkonu. Dieťa je za svoj školský prospech trestané a rodičia si navzájom vyčítajú, že zlý školský prospech je dôsledkom nesprávnej výchovy jedného či druhého.

Dieťa stráca záujem a školu, pretože sa mu stáva zdrojom utrpenia, čím sa opäť zhoršuje jeho výkonnosť a bludný okruh sa uzatvára. Rôzne psychosomatické ťažkosti - únik do choroby - sú potom často výsledkom kombinácie stresu rodinného a stresu školského.

V tejto súvislosti treba pripomenúť, že sú rozdiely medzi chlapcami a dievčatmi. Zhoršenie školského prospechu u chlapcov je podmienené najmä ich nekonformným, často agresívnym správaním, ktoré je prirodzeným dôsledkom dlhodobej frustrácie. Necitliví učitelia potom, "odmeňujú" takéto správanie dieťaťa ďalším zhoršením klasifikácie.

U dievčat prebieha proces zhoršenia školského výkonu trochu odlišne, je menej nápadný. Dievčatá z rozvedených rodín sú viac utiahnuté do seba, ich správanie nie je natoľko nekonformné, ale úzkosť a s ňou súvisiace poruchy koncentrácie sa prejavujú tiež.

Chlapci sa javia vo všeobecnosti ako zraniteľnejší a citlivejší na nepriaznivé psychické faktory a viac ich ohrozuje aj rozvod. Z preventívneho hľadiska by im mala byť poskytnutá včasná pomoc a podpora už v predrozvodovej fáze vrcholiacej manželskej krízy rodičov pri nedostatočnom kontakte s otcom, alebo pri jeho absencii bývajú citovo ohrození. Chýbajúci mužský vzor môže mať navyše negatívny vplyv na ich sociálny vývin. V školskom veku väčšou premenou prechádza rola otca. Začína mať zdanlivo nosný a väčší význam, ako mala kedykoľvek predtým. Otec môže deťom slúžiť ako zdroj informácií a skúseností, ktoré im

neposkytuje matka. Predstavuje inú autoritu ako matka. Otec je modelom mužskej role, v tomto slova zmysle je nevyhnutný hlavne pre synov, ale i dečram poskytuje dôležitú skúsenosť slúžiacu ako model role, ktorá je k ich ženskej roli komplementárna. Atmosféra otcovej neprítomnosti v rodine deťom škodí.

Rozvod je nesporne stresový a záťažový proces. Je dlhodobou stresujúcou a frustroujúcou situáciou pre všetkých zainteresovaných. U detí je frustrovaná potreba istoty a bezpečia, potreba žiť s oboma rodičmi, často i potreba rodičovskej starostlivosti a lásky. Dôsledky týchto stresov, záťaží a frustrácií si vyžadujú často odbornú intervenciu, cieľom ktorej je mierniť, kompenzovať, či redukovať skrivodlivosť páchanú na tých slabších a zraniteľnejších.

Cesta k zmiereniu, odpusteniu a vyrovnaniu sa hľadá s pokojom, láskou a snahou porozumieť tomu druhému, s plnou zodpovednosťou udržať stabilitu rodiny vo vzájomnej úcte a svornosti. Dieťa potrebuje oboch rodičov. Rodič rovnakého pohlavia slúži, ako identifikačný model, zatiaľ čo rodič opačného pohlavia je základným objektom lásky a tiež tým, kto spoluutvára jeho zmysel pre vlastnú hodnotu. Manželské i rodinné spolužitie však treba stále rozvíjať, kultivovať, zdokonaľovať.

Použitá literatúra

- DUNOVSKÝ J., KOVAŘÍK, J.: *Rodina*. In: Dunovský a kol.: Sociální pediatrie, Praha, Grada Publishing, 1999
DYTRICH Z.: *Rozvody a deti*. In: Dunovský a kol.: Sociální pediatrie, Praha, Grada Publishing, 1999
HARINEKOVÁ M.: *Psychologické zretele ohrozenia rodiny*. In: Kresťanstvo a psychológia, SSV Trnava 2003
KRÝSLOVÁ M.: *Adaptácia dieťaťa na stratu rodiča rozvodom*, Psychológia a patopsychológia dieťaťa, 2000, 1, s. 67-73
TRNKA, V.: *Deti a rozvody*. Praha, AVICENUM, 1974

Kontakt:

doc. PhDr. Milada Harineková, CSc.
Filozofická fakulta
Trnavská univerzita v Trnave
e-mail: harin@post.sk